

Тарас Іванишин
 заступник начальника управління,
 начальник відділу аудиту Львівського управління
 офісу ВПП ДФС,
 taras.ivanushun@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ДЕВІАНТНОСТІ **(кінець XIX – середина XX століття)**

© Іванишин Т., 2017

У статті окреслено основні напрями дослідження девіантності як соціального феномена в філософсько-правовому контексті. Відстежено еволюцію поведінки людини в філософсько-правовому дискурсі. Досліджено, що девіантна поведінка з часів виникнення суспільства завжди являла собою небезпеку для соціальної стабільності, загрозу для життя людей, соціумів, уважалася небажаним явищем, і суспільство намагалось попереджувати та, по можливості, блокувати небажані форми людської життєдіяльності. А методи і засоби попередження девіантної поведінки визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу та переконання тощо.

Ключові слова: девіантність; філософська концепція; людина; суспільство; девіантна поведінка; відхилення.

Тарас Іванишин

ФИЛОСОФСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ДЕВИАНТНОСТИ **(конец XIX – середина XX века)**

В статье обозначены основные направления исследования агрессивности как социального феномена в философско-правовом контексте. Отслежена эволюция поведения человека в философско-правовом дискурсе. Доказано, что девиантное поведение со времен возникновения общества всегда представляла опасность для социальной стабильности, угрозу для жизни людей, социумов, считалась нежелательным явлением, и общество пыталось предупреждать и, по возможности, блокировать нежелательные формы человеческой жизнедеятельности. А методы и средства предупреждения девиантного поведения определялись социально-экономическими отношениями, общественным бытием и общественным сознанием, мерами принуждения и убеждения и тому подобное.

Ключевые слова: девиантность; философская концепция; человек; общество; девиантное поведение; отклонения.

Taras Ivanyshyn
 Deputy Head of Department
 Head of Lviv audit management
 WFP DFS

PHILOSOPHICAL CONCEPT OF DEVIANCE **(end of XIX – mid XX century)**

The article outlines the main areas of research deviance as a social phenomenon in philosophical and legal context. Tracked the evolution of human behavior in the philosophical

and legal discourse. Investigated that deviant behavior from the time of the emergence of a society always represented a danger to social stability, endanger the lives of people, societies, was considered undesirable, and a society trying to prevent and, if possible, block unwanted forms of human life. And the methods and means of prevention of deviant behavior determined by socio-economic relations, social being and social consciousness, measures of coercion and persuasion and so on.

Key words: deviant; philosophical concept; man; society; deviant behavior; deviation.

Постановка проблеми. Соціальні інститути, вирішуючи завдання виправлення девіантної особистості, послуговуються надбаннями спеціальних дисциплін, якими є, зокрема, юриспруденція, психологія, соціологія, педагогіка, медицина, антропологія. Ці галузі науки вузькоспеціалізовано, різновекторно та інколи навіть суперечливо підходять до тлумачення чинників, які спричиняють девіантну поведінку особи, до визначення головних ознак девіантної особистості, мети та змісту виправного впливу на неї. Водночас сьогодні ще не повністю розроблено філософську концепцію виправлення девіантної особистості, на основі якої можна інтегрально підійти до визначення причин виявлення особистістю девіантної поведінки, загальних значущих ознак такої особистості, мети та змісту виправного впливу і його якісно нової, з філософських позицій обґрунтованої форми.

Актуальність філософського дослідження цієї проблеми обумовлюється також тим, що саме філософська концепція повинна стати методологічним базисом для сукупної діяльності широкого спектру вузких наукових дисциплін у питанні виправлення девіантної особистості.

Аналіз дослідження проблеми. Проблеми девіантності, а також теоретичні обґрунтування девіантної поведінки становили в різний час науковий інтерес таких зарубіжних учених, як Р. Мертон, І. Гофман, Ф. Танненбаум, Е. Саттерленд, Е. Лемерт, Г. Беккер, Н. Смелзер, Е. Еріксон, Е. Уїлсон, Г. Салліван, А. Маслоу, А. Бандура, Ч. Ломброзо, У. Шелдон, Г. Хард, У. Пірс, П. Уїткін, У. Гоув, Х. Айзенк, А. Коен.

Мета статті – окреслити основні напрями дослідження девіантності як соціального феномена в філософсько-правовому контексті.

Виклад основного матеріалу. Наукове становлення і формулювання поняття “девіантність” триває з кінця ХІХ до середини ХХ століття. Французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917) у працях “Про розподіл суспільної праці” (1893 р.), “Метод соціології” (1895 р.) та “Самогубство” (1897 р.) висунув та обґрунтував поняття “аномія”, як відсутність у колективному житті унормувального прикладу [1, с. 5–6], стан ціннісного та нормативного безладу, що характерний для перехідних і кризових станів суспільства [2]. Вчений підкреслював, що аномія загалом виникає у процесі розвитку примітивного, але солідарного та відносно однорідного суспільства. Еволюціонуючи, таке суспільство втрачає однорідність, праця людей стає розділеною, відбувається урбанізація та індустріалізація, що погіршують загальну моральну інтеграцію соціуму. На думку цього вченого, саме аномія спричиняє негативні зміни ціннісних орієнтацій у тих громадян, які починають схилитися до спотворених, антигуманних, девальвованих, штучних цінностей [1, с. 5–6]. Не використовуючи прямо поняття “девіантність”, Е. Дюркгейм для позначення “аномічних” проявів, зокрема злочинності та самогубства, послуговувався поняттями “моральна дисципліна”, “норма”, “аномалія”, “соціальна патологія”, “анормальність” [1; 2], при цьому він наголошував на відносності визнання такими певних видів поведінки, які у різних соціумах можуть визнаватися і нормативними, і “патологічними” через відносність моральних норм.

Одним із перших учених, хто безпосередньо ввів у науковий обіг і широко використовував поняття “девіація” та “девіантна поведінка”, був відомий американський соціолог Роберт Кінг Мертон (нар. 1910 р.). Послуговуючись у своїх публікаціях дюркгеймівським поняттям “аномія”, Мертон вважав, що під поняттям “девіантна” слід розглядати поведінку такої особистості, яка у досягненні визначених культурою соціальних цілей є обмеженою при застосуванні

інституціоналізованих засобів [3]. Основні види такої поведінки, яка відхиляється від суспільних нормативів, він називав – “інновація”, “ритуалізм”, “ретритизм” та “заколот” [3, с. 90–91]. Він, зокрема, зазначав, що вдаючись до цих форм поведінки, особистість, прагнучи до мети, не має, ігнорує або спотворює дозволені та бажані у соціумі (інституціоналізовані) засоби і, як правило, скоює девіантні, морально засуджувані вчинки. У контексті цього підходу, на думку вченого, безумовно нормативною може вважатися лише комформна поведінка особистості, надзвичайно рідкісна, а під “девіантною” (такою, що не відповідає наказам та розпорядженням) слід розуміти надзвичайно широкий спектр поведінкових реакцій – від морально засуджуваної до неправової.

Інший відомий представник соціологічної науки Заходу, Ірвінг Гоффман (1922–1982), розвиваючи мертонівське бачення, наголошував, що всі члени соціуму можуть розглядатися як більшою чи меншою мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає усім нормативам прийнятної поведінки, а за певних обставин кожна людина обов’язково виявляє суспільно засуджувані якості.

Альфред Адлер (1870–1937), який представляв психодинамічну концепцію особистості, дискутував із Фрейдом, вважаючи, що сутність цього феномена можна зрозуміти, якщо обов’язково врахувати значний вплив на нього соціальних факторів. На відміну від Фрейда, цей учений розглядав внутрішній конфлікт як ненормальне явище. Особистість (це поняття, Адлер, як і Фрейд, застосовував поряд із поняттям “людина”) він тлумачив як гармонійну організацію, яка самоузгоджується. Він наполягав на неможливості ізольованого, відокремленого розгляду складових особистості, намагався показати її у вигляді неподільної, але відносно сталої, нединамічної системи [4].

Як бачимо, в адлерівській теорії є елементи діалектичного аналізу розглядуваного феномена – він стверджував, що й окремо взяте біологічне чи соціальне не є однозначними детермінантами формування особистості, вони лише забезпечують первинну основу для її розвитку, а також той спонукальний вплив, на який індивідуум реагує, використовуючи власну творчу силу [4]. Специфіку ідеальної моделі поведінки конкретної людини, як уважав Адлер, можна зрозуміти, лише проаналізувавши особистісно значимі для неї цілі, що виступають своєрідним індикатором, за яким можна встановити, вплив якої з детермінант (біологічного чи соціального) був для конкретної особистості вагомим [462]. Водночас Адлер, як і Фрейд, був схильний розглядати особистість дорослої людини як малодинамічну систему, яка, виробивши власний “стиль життя”, залишається практично незмінною.

Погляди Еріка Еріксона (Erik Erikson) на роль соціального при формуванні особистості тотожні з позиціями Адлера. Цей дослідник, зокрема, наполягав на тому, що особистість може бути зрозуміла лише у результаті узгодженої взаємодії біологічних, поведінкових, емпіричних і соціальних чинників [5]. Він наголошував на важливості впливу на неї культурних чинників, соціальних цінностей, а біологічні задатки розглядав як передумови особистісного росту. При цьому Еріксон вважав, що особистість володіє свободою, яка обмежена суспільною відповідальністю, тобто не погоджувався з надбаннями німецької класичної філософії. З іншого боку, концепція Еріксона має яскравіші ознаки діалектичного аналізу, ніж адлерівська. Він, зокрема, розумів особистість як динамічну систему, яка долає внутрішні бар’єри, пов’язані з існуванням нижчих біологічно детермінованих потягів, унаслідок чого відбувається її особистісний ріст та вдосконалення [5].

Інший відомий представник західної науки Карл Густав Юнг (Carl Gustav Jung) створив власну аналітичну теорію особистості (душі), яка фрагментарно нагадує психоаналіз Фрейда. Згідно з твердженням Юнга душа складається з таких елементів, як “Его”, особистісного несвідомого та колективного несвідомого. “Его” охоплює свідомість, завдяки якій зберігається цілісність особистості [6]. В особистісному несвідомому перебувають забуті або витіснені спогади, які можуть дуже впливати на поведінку людини (так звані “комплекси”). Оригінальним моментом теорії особистості Юнга було положення про об’єктивне існування глибшого “шару” особистості – колективного несвідомого, яке вміщує латентні сліди пам’яті людства, а також людиноподібних предків. Структури, які складають цю компоненту особистості, Юнг назвав “архетипами” [7]. За

свою сутність вони являли собою спадкові комплекси, які є підґрунтям формування ідеальної моделі діяльності у свідомості людини, наприклад, архетипи “Шахрай”, “Смерть”, “Мати”, “Дитина”, “Геро”, власне, учений розглядав як латентні ідеальні моделі діяльності та поведінки, тобто Юнг вважав біологічні (вроджені) фактори винятково важливими у детермінації всіх видів діяльності та поведінки, зокрема девіантних, асоціальних [7].

Видатний представник філософської думки Заходу, доктор філософії Еріх Фромм (Erich Fromm) був прихильником гуманістичної теорії особистості. У своїх працях він наполягав на винятковій важливості соціальних детермінант у розвитку цього феномена і вважав, що особистість як така може бути зрозумілою лише при врахуванні впливу на неї конкретної історичної культури, яка, на його погляд, вміщує соціологічні, політичні, економічні, релігійні та антропологічні фактори.

Розглядаючи соціально-біологічну природу людини, він дійшов висновку, що особистість (окрема людина) володіє значною свободою, під час реалізації якої вона зможе подолати залежність і від соціальних, і від біологічних факторів, що, знову ж таки, неминуче призведе до відчуженості особистості від природи та суспільства. У зв'язку з цим Фромм вважав, що більшість людей, підсвідомо розуміючи небезпеку відчуженості, з острахом ставляться до власної свободи і, власне, уникають її [8]. Вчений також зазначав, що найрозповсюдженішим у суспільстві способом “втечі від свободи” є повне підкорення особистості суспільним нормам – конформізм, який, зрештою шкідливий і не дає розвиватися індивідуальності.

Аналізуючи девіантну спрямованість особистості, Фромм розглянув її, зокрема, як наслідок гіпертрофованої свободи від соціальних детермінант, що спричинила ігнорування особистістю факту суспільної відповідальності та неминуче відчуження від соціуму [9]. Іншими словами, цей учений, з одного боку, був схильний тлумачити свободу як свавілля, а з другого – пояснювати девіантність як наслідок свободи.

Вихід із цієї дилеми, який дозволяє зберегти одночасно індивідуальність, автономію і відчуття єдності з суспільством, на думку Фромма, полягає у так званій “позитивній свободі”, при якій людина відчуває себе частиною світу і в той же час не залежить від нього [10]. Головне для досягнення позитивної свободи – так звана “спонтанна активність особистості”. Вчений назвав також ключові компоненти позитивної свободи (форми спонтанної активності) – любов та працю, завдяки яким люди об'єднуються, не жертвуючи при цьому своєю індивідуальністю.

Важливим моментом у поглядах Фромма на особистість є його теза про наявність у цьому феномені ряду екзистенціальних потреб (потреба встановлення соціальних зв'язків, подолання тваринної природи і творчості, відчуття себе частинкою світу, ідентичності (унікальності), потреба у системі поглядів, відданості), повне задоволення яких також дає змогу досягати позитивної свободи [9]. Реальне соціокультурне середовище, як уважав філософ, допускає певний ступінь їх задоволення, який суттєво впливає на формування типу особистості. На цій підставі вчений виділяв п'ять таких типів: рецептивний, експлуатуючий, накопичувальний, ринковий і продуктивний. Продуктивну – активну і творчу орієнтацію особистості вчений називав ідеальною, він уважав, що можливою для кожного індивіда вона стане лише за умов докорінних соціальних реформ [9]. Він також зазначав, що незадоволення потреб може стати другою причиною формування слабкодухої, егоїстичної або деструктивної, тобто девіантної особистості.

Карен Хорні (Karen Horney) – представниця соціокультурного напрямку західної персонології, підкреслювала важливість культурних і соціальних впливів на особистість і, зокрема, дискутувала з Фрейдом про роль фізичної анатомії у детермінації статевих розбіжностей між особистостями чоловіків і жінок [11]. Аналізуючи проблему девіантної поведінки, Хорні наголошувала, що вирішальним фактором у розвитку особистості є соціальні відносини між дитиною і батьками, які повинні вдовольняти дві головні потреби дитини – потребу у задоволенні та безпеці. Невдоволення їх, на думку Карен Хорні, призводить до розвитку “базальної ворожості” та “базальної тривоги”, що змушує особистість застосовувати ряд захисних поведінкових стратегій, деякі з яких призводять до девіантної, асоціальної спрямованості особистості [11].

Диспозиціональний напрямок західної філософії представляє Гордон Вілард Олпорт (Gordon Willard Allport). Цей учений уважав, що поведінка людини детермінована здебільшого ситуативно і, як філософи-екзистенціалісти, наголошував, що пізнання особистості надзвичайно обмежене.

Водночас Олпорт, на думку науковців, дефінував особистість як динамічну організацію психофізіологічних систем індивідуума, що визначають характерну для нього поведінку та мислення [12]. Він вважав, що у дослідженні механізму формування ідеальної моделі діяльності у свідомості людини важливо виділити найбільш валідну одиницю аналізу – рису особистості, яку визначав як схильність вести себе певним чином у широкому діапазоні ситуацій. Власне, риса особистості, за Олпортом, є певною внутрішньою стереотипною моделлю поведінки, яка у схожих ситуаціях примушує людину діяти схожим чином, при цьому особистість не є пасивною, а, як вважав учений, перебуває в активному пошуку таких ситуацій, у яких могли б реалізуватися її риси. Особистість, на думку вченого, володіє певною свободою, обмеженою соціальною відповідальністю.

Сучасні науковці зазначають, що, аналізуючи проблему девіантної поведінки, Олпорт говорив, що вона є типовим прикладом поведінки індивіда з недорозвинутими рисами, які відповідають за самоаналіз, самоконтроль, гармонійні соціальні відносини, для нього також характерними є тривожність, ірраціональність і відсутність почуття гумору.

Теорія Олпорта охоплює важливі аксіологічні моменти. Учений був переконаний, що особистість не лише реагує певним чином на навколишні стимули, але має чітко визначену соціальну спрямованість (стратегічну мету розвитку), яка може бути зрозуміла у контексті особистісних цінностей – теоретичних, економічних, естетичних, соціальних, політичних і релігійних. При цьому наведені цінності є, на думку Олпорта, своєрідним вектором розвитку особистості – потягу до зиску, розкриття істини, прагнення гармонії, влади, любові тощо.

Яскравим представником біхевіорального напрямку західної персонологічної думки є Беррес Фредерік Скіннер (Burrhus Frederic Skinner). Важливо відзначити, що вчений уважав усі теорії, що аналізують гносеологічні, аксіологічні та структурні аспекти особистості, непотрібними для розуміння цього феномена; на думку вченого, ними можна знехтувати на користь дослідження впливу довкілля на поведінку людини.

Скіннер заперечував важливість внутрішніх когнітивних детермінант поведінки особистості. Це зумовлено тим, що вчений розумів такий феномен як організм, що володіє набутим набором складних, але незалежних реакцій [13]. Вчений також доходив висновку, що поведінка людини безпосередньо зумовлена можливістю підкріплення її з навколишнього середовища. На основі цього Скіннер виділяв і позитивні види підкріплення поведінки (успіх, нагорода), і негативні, так звані “аверсивні” (пов’язані з неприємними відчуттями та болем) стимули. Учений вважав, що контроль поведінки, який ґрунтується на жорсткому покаранні, найчастіше викликає негативні соціальні ефекти (тривогу, страх, асоціальні вчинки) через тимчасовість своєї дії.

Нам важливо відзначити, що, аналізуючи девіантну, злочинну поведінку, зокрема, проблему виправлення правопорушників, Скіннер пропонував замість жорсткого (аверсивного) контролю над засудженими застосовувати у виправній практиці позитивне підкріплення соціально-бажаної поведінки.

Своєю чергою, засновник соціально-когнітивного напрямку західної персонології, доктор філософії Альберт Бандура (Albert Bandura) доводив, що особистість необхідно розуміти, виходячи із розуміння безперервної взаємодії між трьома факторами: поведінковими, когнітивними і середовищними [14]. З огляду на це філософ був переконаний у наявності глибокого діалектичного зв’язку між особистістю і середовищем, в якому формується їхня взаємообумовлена природа, і тому він дискутував із біхевіористами, котрі пояснювали особистісну активність лише зовнішніми чинниками і фактично не розглядали її внутрішніх детермінант. Називаючи “взаємний детермінізм” трьох чинників (відкритої поведінки, особистісних характеристик та впливу оточення) головним принципом аналізу особистості, учений підкреслював, що особистість одночасно є продуктом і творцем суспільного оточення та себе самої [14]. Вчений, не зупиняючись детально на аналізі структури особистості, наголошував на динамізмі та складності цієї організації. Досліджуючи гносеологічні аспекти особистості, процес формування ідеальної моделі діяльності та вектори розвитку особистості, він уважав, що на них суттєво впливає можливість сприймання (“перцепції”) навколишнього середовища (“соціальної перцепції”), тобто можливість чуттєвого пізнання тих моделей діяльності, які оточують особистість упродовж онтогенезу.

На основі цього Бандура стверджував, що явище злочинності, як і будь-якої іншої соціальної та девіантної поведінки є, як правило, продуктом сприйнятих та засвоєних особистістю у дитинстві відповідних моделей поведінки [15].

З Альбертом А. Бандурою цілком справедливо погоджувався інший представник соціально-когнітивного напрямку – Джуліан Бернард Роттер (Julian Bernard Rotter), який у контексті аналізу особистості акцентував на соціальних і когнітивних факторах. Цей учений вважав, що для прогнозування поведінки людини вкрай необхідно враховувати, по-перше, ступень задоволення потреб особистості, а саме: у визнанні, захисті та залежності, домінуванні, незалежності, любові, фізичному комфорті, а по-друге, суб'єктивну цінність кожної з цих потреб для конкретної людини. На нашу думку, тут простежується певна аналогія з тезою гіпотези Е. Фромма про екзистенціальні потреби особистості.

Когнітивний напрям філософської думки Заходу представляє Джордж Александер Келлі (George Alexander Kelly). Він побудував власну теорію особистості на принципі конструктивного альтернативізму. Важливим гносеологічним аспектом теорії Келлі є висвітлення особистості як постійного дослідника світу [16]. На думку вченого, люди дотримуються різних, альтернативних поглядів про світ. Він також надавав великого значення тому, як саме люди усвідомлюють та інтерпретують власний життєвий досвід. У процесі онтогенезу людина нагромаджує унікальний життєвий досвід, який зокрема, акумулюється з відносно сталих ідеальних моделей діяльності у різних ситуаціях, а також власних знань про довкілля та його властивості. Як складові особистості учений виділяв так звані “конструкти” – індивідуально-специфічні понятійні системи або моделі, сталі способи, які людина використовує для осмислення явищ [16]. Водночас, як зауважили науковці, Келлі не дав чіткого визначення поняття “особистість”, вважаючи, що це абстракція діяльності людини, а її формування пов'язане з наступною генералізацією цієї абстракції в усіх аспектах її зв'язку з іншими людьми [13]. На основі аналізу основних положень теорії Келлі, можна зробити висновок, що він вважав особистість унікальною організованою системою конструктів, яка є динамічною і здатною до гнучкої зміни складових при невдачах або появі нових фактів у процесі пізнання.

Висновки. Сучасні реалії переконують, що сьогодні не обійтися без філософсько-правового підходу до оцінки кримінально-девіантних дій правопорушників, організованих злочинних і терористичних угруповань. Такий підхід дає змогу встановити продуктивний діалог між представниками різних наукових дисциплін з метою комплексного вирішення актуальних для сучасного світу проблем. Особливу допомогу може надати філософія права, котра вже давно не виглядає абстрактно-умоглядною дисципліною; вона активно контактує з іншими галузями наукового знання, завдяки чому збагачує свою понятійну мову і пізнавальний інструментарій. Це стосується і такого нового для філософії права поняття, як “девіантність”, охоплюючи його різновиди (“девіація”, “девіантна поведінка” тощо).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – Москва, 1991. – С. 75–84.
2. Дюркгейм Е. Самоубийство : социологичне дослідження / Емиль Дюркгейм ; [пер. з фран.]. – Київ: Основи, 1998. – 519 с.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Роберт Кинг Мертон. – Київ : Вид-во інституту соціології, 1996. – 112 с.
4. Адлер А. Воспитание детей: взаимодействие полов / Альфред Адлер ; [пер. с англ.]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 441 с.
5. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон ; [пер. с англ.]. – Санкт Петербург: Летний сад, 2000. – 415 с.
6. Юнг К. Г. Бог и бессознательное / Карл Густав Юнг. – Москва: АСТ: Олимп, 1998. – 477 с.
7. Юнг К. Г. Дух и жизнь / Карл Густав Юнг ; [пер. с нем.]. – Москва: Практика, 1996. – 551 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – Москва: Прогресс, 1990. – 328 с.
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М., 1994. – С. 8–11.
10. Фромм Э. Человеческая ситуация / Эрих Фромм ; [пер. с англ.]. – Москва: Мысль, 1995. – 238 с.
11. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Карен Хорни. – Москва:

Апрель-Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 555 с. 12. Райгородский Д. Я. Теории личности в западной европейской и американской психологии / Д. Я. Райгородский. – Самара: Барах, 1996. – 478 с. 13. Проблема человека в современной философии. – Москва: Наука, 1969. – 432 с. 14. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – Санкт Петербург: Евразия, 2000. – 320 с. 15. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – Москва: Апрель-Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 512 с. 16. Келли Дж. А. Теория личности : психология личных конструктов / Джордж Александер Келли ; [пер. с англ.]. – Санкт Петербург: Речь, 2000. – 241 с.

REFERENCES

1. Dyurkgeim E. *O razdelenii obshchestvennogo truda. Metod sotsiologii* [On the division of social labor. sociology method]. Moscow, 1991. pp. 75–84. 2. Dyurkheym E. *Samohubstvo: sotsiologichne doslidzhennya* [Suicide: case study]. per. z fran. Kyiv: Osnovy Publ, 1998. 519 p. 3. Merton R. *Sotsial'naya teoriya i sotsial'naya struktura (fragments)* [Social Theory and Social Structure (fragments)]. Kyiv: Vid-vo institutu sotsiologii, 1996. 112 p. 4. Adler A. *Vospitanie detei : vzaimodeistvie polov* [Children: the interaction of the sexes]. per. s angl. Rostov-na-Donu : Feniks Publ, 1998. 441 p. 5. Erikson E. *Detstvo i obshchestvo* [Childhood and Society]. per. s angl. Sankt Peterburg : Letnii sad Publ, 2000. 415 p. 6. Yung K. G. *Bog i bessoznatel'noe* [God and the unconscious]. Moscow : AST : Olimp Publ, 1998. 477 p. 7. Yung K. G. *Dukh i zhizn'* [Spirit and Life]. per. s nem. Moscow : Praktika, 1996. 551 p. 8. Fromm E. *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: Progress Publ, 1990. 328 p. 9. Fromm E. *Anatomiya chelovecheskoi destruktivnosti* [Anatomy of the human destructiveness]. Moscow, 1994. pp. 8–11. 10. Fromm E. *Chelovecheskaya situatsiya* [The human situation]. per. s angl. Moscow: Mysl' Publ, 1995. 238 p. 11. Khorni K. *Nashi vnutrennie konflikty* [Our internal conflicts]. Moscow: Aprel'-Press : EKSMO PRESS Publ, 2000. 555 p. 12. Raigorodskii D. Ya. *Teorii lichnosti v zapadnoi evropeiskoi i amerikanskoi psikhologii* [Theories of Personality in Western European and American psychology]. Samara : Barakh Publ, 1996. 478 p. 13. *Problema cheloveka v sovremennoi filosofii* [The problem of man in modern philosophy]. Moscow : Nauka Publ, 1969. 432 p. 14. Bandura A. *Teoriya sotsial'nogo naucheniya* [Social learning theory] Sankt Peterburg : Evraziya Publ, 2000. 320 p. 15. Bandura A. *Podrostkovaya agressiya: izuchenie vliyaniya vospitaniya i semeinykh otnoshenii* [Teenage aggression: study of the influence of education and family relations]. Moscow : Aprel'-Press : EKSMO PRESS Publ, 2000. 512 p. 16. Kelli Dzh. A. *Teoriya lichnosti : psikhologiya lichnykh konstruktov* [The theory of personality: The Psychology of Personal Constructs]. per. s angl. Sankt Peterburg : Rech' Publ, 2000. 241 p.

Дата надходження: 13.12.2016 р.